

## ТОКИ С ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ЖИВОТНИ ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Валентин Плетнѐв

Едни от най-интересните паметници на ранносредновековната металопластика, откривани на територията на България, са токите с изображения на животни. Разпространени са върху сравнително обширни територии, обхващащи Източното Средиземноморие, Балканския полуостров, Северното Черноморие и Централна Европа. Отделни екземпляри са известни и от Западна Европа. Този вид токи имат характерна форма и конструкция. Съставени са от две части – трапецовидна или правоъгълна плочка с правоъгълен и по-рядко елипсовиден изрез за захващане към ремъка и шарнирно прикрепена елипсовидна рама. Според класификацията на Д. Чаллан те се отнасят към токите от тип Ж<sup>1</sup>. Върху плочката чрез врязани линии или релефно са изобразени растителни орнаменти, животни, групи от животни, хора или различни сцени (табл. V). Най-често срещани са изображения на лъвове и фантастични животни – крилати коне, грифони, дракони и сенмурви, както и т. нар. сцена “терзание”. Според някои автори тези токи са по-късна интерпретация на разпространените през 6 – 9 в. във Византия шарнирни токи с U-видна плочка. Върху нея са изобразени някои от посочените мотиви, които са отражение на античния зверинен стил, но пречупен през призмата на християнството<sup>2</sup>.

Засага от територията на България са известни 11 токи от разглеждания вид. Някои от тях са открити при разкопките на старобългарските центрове Плиска<sup>3</sup>, Преслав<sup>4</sup>, крепостта Констанция<sup>5</sup>, селището при Стърмен<sup>6</sup>, Одръци<sup>7</sup> и В. Търново<sup>8</sup>, а други са случайни находки<sup>9</sup>. Към тази група могат да се причислят и две токи от Попина<sup>10</sup> и Кърджали<sup>11</sup>, на чиито плочки са изобразени съответно грифон и лъв, но имат малко по-различен начин на окачване към колана – с дупчици и подвижни нитове.

Предмет на тази публикация са нови 9 токи, които са случайни находки от районите на Варненско и Добричко. Излети са от бронз,

имат трапецовидна форма с изрез в единия край и са украсени с врязани или релефни изображения на реални или фантастични животни. Най-общо според украсата могат да се разделят на три типа – с изображения на лъв, на борещи се и гонещи се животни и с крилат кон.

Към първия тип (I) принадлежат четири токи (табл. I<sub>1-4</sub>). Запазени са само трапецовидните плочки с изображения на лъвовете. Като подтип (II) могат да се определят първите три токи (табл. I<sub>1-3</sub>). На тях с нисък релеф, грубо и схематично са изобразени лъвовете, обърнати наляво. Главата е едра, във фас. Муцуната е очертана с врязани линии, а гривата чрез насечки. Предните крака са един до друг, а задните в стъпка с левия крак. Опашката е голяма, изправена, S-видно извита. Малко по-детайлно е представен лъвът на тока № 3. Краят на лапите е с по три пръста, на задния ляв крак има врязана елипса с точка, с която вероятно са подчертани мускулите. На широките страни е врязана зигзаговидна линия. Това са най-често срещаните изображения по разглежданите токи. Ж. Аладжов ги определя в типове А и Б въз основа на качеството на изработката и позата на животното. Към тип А са отнесени токите с лъвовете, които имат по-груби черти, а към тип Б токите с по-грижлива изработка и омекотени черти, напомнящи котка. Първите са датирани към средата на IX в., преди покръстването, а вторите в самия край на IX в.<sup>12</sup> У нас аналогични са известни от Преслав<sup>13</sup> (гроба на Мостич, средата на X в.) (табл. I<sub>3</sub>), две от X в. са открити в Плиска<sup>14</sup> (табл. I<sub>7,8</sub>), една е от Стърмен<sup>15</sup> (табл. I<sub>9</sub>), а друга, от крепостта Констанция (табл. I<sub>10</sub>), е датирана в IX в.<sup>16</sup> Върху задния крак на лъва на последната тока има сходен врязан знак като при № 3. Немалко са и примерите на токи с лъвовете в нисък релеф, представени в същата поза, с груби или помекни черти, открити извън българските земи. Много близки до токите от Плиска са една тока от Мала Азия (табл. II<sub>11</sub>), датирана в X в.<sup>17</sup>, и една от Коринт (табл. II<sub>12</sub>), датирана по аналогия с “дубликат от Източна Сицилия” в X в.<sup>18</sup> Тока с изображение на лъв с обърната назад глава подобно на споменатата по-горе от Кърджали е известна от Дамаск, а много близки до № 1–3 са някои токи от Цариград (табл. II<sub>13</sub>), Сиракуза (табл. II<sub>14</sub>) и Северна Сърбия (табл. II<sub>15</sub>), датирани в X в.<sup>19</sup> Добре датирани с монети във втората третина на X в. са няколко аналогични токи, открити в унгарски гробове при Тисабура (табл. II<sub>19</sub>),



Сентльоринпуста (табл. II<sub>17</sub>), Кетпо и Тисаенъо (табл. III<sub>19</sub>)<sup>20</sup>. Лъвът върху тока от Тисабура е почти еднакъв с лъва от крепостта Констанция. Само ще отбележа, че в унгарски гроб при Гюла, датиран също в средата на X в., е открита тока от разглеждания вид, но от тип, за който тук няма да стане дума. Тя е с ажурна растителна украса и е напълно еднаква с тока от Преслав и Коринт<sup>21</sup>. От същия тип са две токи от Сирия в Киевския музей (табл. II<sub>20, 21</sub>). Въпреки някои разлики в изображенията, те са изпълнени в същата композиционна схема. Лъвовете са в ход наляво, главите са във фас. Муцуната на единия напомня антропоморфно изображение, подобно на лъва върху посочената тока от Цариград. Върху задния крак на един от тях има елипса с точка, подобна на тази от лъвовете в Добричкия музей (табл. I<sub>3</sub>), Стърмен (табл. I<sub>9</sub>) и Констанция (табл. I<sub>10</sub>). По бордюрите има зигзагообразни линии като на № 3 и тока от гроба на Мостич (табл. I<sub>5</sub>). По аналогия с изображения на лъвове от произведения на византийската металопластика и други приложни изкуства са датирани в X в.<sup>22</sup>

Към втория подтип ( I 2) може да бъде отнесена тока № 4. На нея също е изобразен лъв, много схематично, с връзани линии. Той стои надясно в профил, като са показани само двата външни крака с добре оформени лапи. Има масивна глава с разтворена уста, от която се подава дълъг език. Опашката е силно извита напред, S-овидна. Гривата е предадена с няколко косо връзани линии. По края и около изреза има бордюро от релефна зигзаговидна ивица. На опакото е украсена с кръгчета с точки (“птиче око”). Трябва да отбележа, че това е една от малкото известни токи, които са закопчавали колана обратно. Била е закрепвана не към левия, а към десния му край подобно на някои от представените тук токи (табл. V<sub>42, 45</sub>). Засега е известна само една тока, сходна по техника на изработка и стил на изображението (табл. II<sub>16</sub>). Тя също е с обратно закопчаване. Лъвът е представен малко по-детайлно в профил надясно, с връзани линии. Главата е по-малка, с разтворена уста, от която се подава дълъг език. Опашката е силно извита напред, S-овидна. На страната откъм шарнира има бордюро от релефна зигзаговидна линия, а откъм изреза – кръгчета с точки. Токата е намерена някъде в Мала Азия и е датирана в X в.<sup>23</sup>

Следващите четири токи (табл. II<sub>22-25</sub>) принадлежат към тип II. На тях най-общо са представени сцени на борба и гонитба на лъвове с други животни и могат да бъдат разделени също на два подтипа.



Към първия (III) се отнасят две токи (табл. III<sub>23</sub>). На първата в нисък релеф и детайли, подчертани с врязани линии, е представена т. нар. сцена “терзание”. Лъвът е обърнат наляво, с тяло в профил, а глава във фас – поза, много напомняща за лъвовете от предходните токи. Той е стъпил върху победено, агонизиращо животно. Жертвата е легнала, с присвити под тялото тънки крака и силно извита назад глава. Сходна сцена е изобразена и на втората тока, но е по-реалистична и детайлна. Във висок релеф е представен лъв с мускулесто тяло в профил. Главата е във фас, с добре оформени очи, уста и грива. Опашката е извита между задните крака и изправена нагоре край хълбока. С предните си лапи лъвът е стиснал жертвата за шията, а със задните е стъпил върху таза. Победеното животно е с дълга шия, извита в агония назад, тялото е полегнало с присвити под него тънки крака. Ако съдим по муцуните, тънките присвити крака и точките по телата на жертвите върху двете токи, би трябвало да са изобразени тревопасни животни, най-вероятно сърни. Засега от територията на България е известна само една тока с подобна сцена, от музея в Карнобат (табл. III<sub>26</sub>). Тя обаче има малко по-различна композиция. Лъвът, стъпил върху жертвата, е изцяло в профил, с S-овидна опашка. Победеното животно под него е с мускулести лапи, а опашката му е завита между краката и изправена край хълбока. Не е изключено върху токата от Карнобат да е представена борба между два хищника. Датирана е в края на X в. като една “по-късна реплика на подобни художествени паметници”<sup>24</sup>.

Трябва да отбележа, че същата сцена – борба между зверове – е изобразена върху една тока от Мала Азия (табл. III<sub>29</sub>), датирана в X в.<sup>25</sup> Пак от това време са и някои аналогични токи с много некачествени изображения от Коринт<sup>26</sup> (табл. III<sub>30</sub>), Крета (табл. III<sub>31</sub>), а една от базиликата при Лаурион (Атика) е датирана с монети на английския крал Йоан I Безземни в края на XII – началото на XIII в.<sup>27</sup>

Разглежданата тока № 23 има две изключително точни успоредици. Едната е от унгарски гроб при Ракамаз (табл. III<sub>27</sub>), датиран във втората третина на X в.<sup>28</sup> Още по-точна аналогия, дори еднаква, е една тока от Западна Анатолия (табл. III<sub>28</sub>), датирана също в X в.<sup>29</sup> По отношение на тях можем с основание да твърдим, че са произведени в едно ателие. Дори е възможно нашата и токата от Анатолия да са лети в един калъп.

Първообразът на разглежданите сцени – триумфиращ лъв над победено, агонизиращо животно (сърна) със силно извита назад шия



и глава, се открива в украсата на някои ирански блюда от колекцията на Ермитажа, датирани във втората половина на VIII в.<sup>30</sup> Там лъвът е стъпил с левия преден крак върху плещите на сърната, а с дясната лапа държи главата. Вероятно точно такова захващане на главата е изобразено върху последните три токи, но много по-грубо.

По-различна сцена е представена на тока № 24, определена в подтип II 2. В квадратна рамка, със сравнително висок релеф, са представени в бяг две животни. Отгоре е изобразен лъв, наляво, с анатомически верни пропорции, мускулесто тяло и завита между краката и изправена край хълбока раздвоена в края опашка. Под него, надясно, е изобразено друго животно, също с точни пропорции, мускулесто тяло, изправена глава с остра муцуна и къса, завита напред опашка. Според формата на тялото и главата може с основание да се предположи, че това е куче. Върху задните крака и на двете животни има дълбоко врязване, подобно на някои лъвове от предходните токи. Вероятно е представена ловна сцена. По края на токата и около изреза е оформен бордюро от релефна вълниста линия. От другата тока (№ 25), засега условно отнесена към този подтип, е запазена само лявата половина с халките за шарнира. Върху запазената част добре личи релефно изображение на лъв с широка муцуна, във фас, с добре очертани очи и грива, оформена чрез насечки. Под нея се вижда мощна, почти хоризонтално разположена лапа, от което може да се предположи, че лъвът е представен в бяг. Под лъва е запазен малък детайл от релефно изображение на друго животно, може би неговата опашка. Не е изключено на токата да е била изобразена сцена, подобна на предходната. Тук има една особеност, която я отличава от досега разглежданите. На opakото е запазен петлик за закрепване към колана. Следователно тя не е имала изрез в задната част, което я доближава по конструкция към посочените токи от Кърджали и Попина.

На разгледаните токи е изобразена по-необичайна сцена. Обикновено върху токите със сцени, в които участват лъвове, е представено или т. нар. "терзание", или триумф над победеното животно, като двете животни са обърнати в една посока. Донякъде сходно изображение е известно от украсата на сребърно блюдо от Западен Иран в колекцията на Ермитажа, датирано в X в.<sup>31</sup> На дъното в кръгъл медальон е представен грифон в ход наляво. Под него, в ход надясно, е изобразено куче с остра муцуна и завита напред опашка, което е захапало опашката на дракон, изправен зад грифона. Този пример се отнася по-скоро до произхода на сцената и за времето, в което е била използвана. За



датировката на токите са по-важни редица детайли от други типове токи, датирани в X в. – схематичните изображения, някои форми на тялото на животните, бордюрът от релефна зигзаговидна линия. По отношение на тока № 25 може да се приеме, че е малко по-ранна, примерно от IX в., ако се съобразим със закрепването чрез петлици, което не е характерно за X в., но има и изключения.

Последният тип е представен от една тока – № 32. Тя е изцяло запазена. В правоъгълното поле на плочката, чрез връзване, много схематично е изобразен крилат кон в профил, в ход наляво. Главата е заострена, голяма, изправена. Устата е показана чрез права чертица, окото с елипса с точка. Предният десен крак е много тънък, високо вдигнат, а левият е дебел, стъпил. Задните са в крачка с левия крак. Опашката е изправена, S-видно завита. Непосредствено зад шията от тялото излиза изправено, леко завито напред крило с малък правоъгълник в основата. Почти еднакво е изображението върху една тока от крепостта Констанция (табл. IV<sub>33</sub>), датирана в IX в.<sup>32</sup> Много близко е и изображението върху една от токите в Карнобатския музей (табл. IV<sub>34</sub>), датирана в X в.<sup>33</sup> То е още по-стилизирано, но са повторени повечето детайли с изключение на вдигнатия преден десен крак. В същата поза е изобразен крилатият кон върху тока от В. Търново, открита в ранносредновековен пласт<sup>34</sup>. Разликата е в по-високия релеф и посоката на движение – обърнат надясно, но всъщност и самата тока е с обратно закопчаване. Така тя много напомня за тока от унгарски гроб при Миндсцент от средата на X в.<sup>35</sup> Ако се абстрахираме от посоката на крилатия кон, “търновската” тока ще бъде почти аналогия на една тока, открита в унгарски гроб от “периода на завоюването на родината” в некропола Ондрохов II (Словакия) (табл. IV<sub>35</sub>)<sup>36</sup>. Тока с релефен крилат кон в същата поза е открита в района на с. Надарево, Търговищко, където вероятно е имало център за производство на метални накити<sup>37</sup>. Друга (табл. IV<sub>36</sub>) е открита в пласт от X в. в селището при с. Одръци, Добричко<sup>38</sup>. Почти еднаква с нея е намерена в унгарски гроб при Криел, Източна Франция (табл. IV<sub>37</sub>), от първата половина на X в.<sup>39</sup> Подобни, също датирани в X в., са известни от Мала Азия, Солин (Далмация), Цариград и Магри (табл. IV<sub>38-40</sub>)<sup>40</sup>. Сходни са и крилатите коне от две токи от Сирия в Киевския музей (табл. IV<sub>41</sub>), датирани в X в.<sup>41</sup> Токата от Одръци и нейните паралели се различават по много детайли от предходните – по-реалистично изображение, главата на коня е наведена надолу, опашката извита напред и удебелена в края, а задните крака са в ход



с десния крак. При всички крилати коне обаче предният десен крак е високо вдигнат и в основата на крилата личат малки правоъгълници с точки или насечки в средата. Явно тук става дума за два варианта на сходни по тип изображения.

В украсата на разглежданите токи е отразена една древна традиция на обожествяване на различни реални и фантастични животни, дълбоко вплетена в изкуството чрез т. нар. зверинен стил. В изображенията на лъвове и крилати фантастични животни се влагат определени религиозни значения, като превъплъщения на различни божества и природни сили. Още в изкуството на първите цивилизации в Двуречието лъвът е символ на победата над враждебните сили и победоносната царска власт<sup>42</sup>. Крилатите коне са символи на слънцето и светлината<sup>43</sup>. Митологичните образи от античността чрез посредничеството на Сасанидски Иран са възприети от средновековните народи. Чрез Византия и християнството в някои от тези изображения се влагат нови символични значения. Грифонът се превръща в символ на двата ипостаса на Христос – земното и небесното, лъвът се превръща в символ на евангелист Марко – божията мощ, орелът – Йоан – възвишената божествена любов, а бикът – Лука – земното превъплъщение на Бога<sup>44</sup>. Изображенията на лъвове, крилати коне, грифони, дракони или сенмурви са дълбоко навлезли в живота и изкуството на средновековния човек със своите определени символични значения. Със страховития си вид изображенията на тези животни са отблъсквали злите сили и са изпълнявали ролята на апотропеи. Те не са изключение за българското средновековно изкуство. Известни са от много паметници на каменната, металната пластика, рисунки – графити, и пр. Не е случаен фактът, че немалко от тези изображения се откриват върху произведения на ремъчната металопластика – токи, апликации и накрайници. Самият колан е изпълнявал ролята на апотропей, която се усилва чрез прикачването на метални накити, прогонващи злите сили. След приемането на християнството той се превръща и в символ на нравствено благочестие и въздържание<sup>45</sup>. Затова често върху токите от разглеждания вид са изобразени сцени с християнски алегии, гълъби, животни с ангели и пр.<sup>46</sup> За съжаление токи с подобни изображения засега не са известни от българските земи.

Датировката на токите от разглеждания вид е твърде спорна. Откритите в България токи с изображения на лъвове се датират в IX в. Някои от тях, с по-груба изработка, са отнесени дори към периода



преди покръстването, а токите с крилати коне са датирани в началото на X в. Поради “разпространението им предимно по нашите земи” са определени като местно производство<sup>47</sup>. За българско производство на откритите в Плиска и Преслав токи с лъвове се изказа и Ст. Ваклинов. Според него техниката на изработка и стилът на изображенията определят производството им от местни майстори златари. Основание за подобно твърдение е дал и известният каменен калъп от Плиска, в едно от гнездата на който са отливани токи, но от съвсем различен тип, широко разпространен през IX – XI в.<sup>48</sup> Засега много трудно може да се докаже, че в България през VIII – IX в. има производство на ремъчни накити и широка употреба на богато украсени колани по подобие на другите синхронни култури. Данните, с които разполагаме, показват, че идеята за българска традиция в ранносредновековната ремъчна металопластика през този период вероятно трябва да бъде отхвърлена.

През последните години на територията на България бяха открити изключително голям брой ранносредновековни ремъчни накити. Много малко от тях могат да се датират в VIII или IX в. Предполагаемите причини за това са вече коментирани<sup>49</sup>. Действително през IX в. в България се разпространяват някои ремъчни украси от геометричен тип, както и късноаварски от т. нар. грифоно-ластаров стил, но повечето едва ли са използвани по предназначение, като коланни украси. За някои от тях може да се предполага, че са местно производство, но това не дава основание да се твърди, че то е било особено добре развито<sup>50</sup>. С много малки изключения всички останали ранносредновековни ремъчни накити се датират от края на IX до първата половина на XI в. Това са предимно апликации и накрайници със специфична украса, с мотиви, които имат много точни аналогии във византийската орнаментика<sup>51</sup>. Наличните данни сочат, че в самия край на IX или в началото на X в. по земите на Долния Дунав се заражда нов стил в ремъчната металопластика. Появилите се ремъчни накити почти нямат аналогии в предходните векове и в основата на украсата им стои т. нар. нов византийски стил. Той се заражда във византийското изкуство в края на IX, налага се до края на X, а кулминацията му е през XI в. и се характеризира най-общо с преоткриване на античния орнамент чрез традицията на Сасанидски Иран<sup>52</sup>.

Грубата изработка на някои от разгледаните токи също не може да бъде критерий за местно производство. От представените примери



е видно, че същите токи с груба изработка и много схематично изображение са разпространени от Източното Средиземноморие до Западна Европа. Те в никакъв случай не могат да се свържат с българско присъствие в тези райони. Защото грубата изработка невинаги е признак за копиране на оригинал или, както предполагат някои автори, “за постепенно угасване на по-стара традиция”<sup>53</sup>. Едно бегло сравнение на разгледаните токи е достатъчно, за да се открие, че независимо от техниката и качеството на изображенията те са изработени по определена композиционна схема. Лъвовете са в ход наляво, в два основни варианта – глава във фас или в профил, с по-груби или меки черти. Крилатите коне също в ход наляво, с високо вдигнат преден ляв крак и два варианта – наведена глава и завита напред опашка или изправена глава и опашка. При сцените с лъвове вариантите, общо взето, са повече, но се очертават два основни – лъв в профил и лъв във фас. Утвърдена схема е налице и при изображенията на дракони и сенмурви (табл. V<sup>43, 47</sup>) – те са легнали наляво със завита опашка и втора глава над нея<sup>54</sup>. Това важи и за още няколко типа изображения, някои от които са показани тук, но не са известни от българските земи. Това разнообразие от типове изображения, изпълнени по общи композиционни схеми в един стил, несъмнено показва една утвърдена традиция. Разликата в детайлите означава, че производството се е осъществявало в различни центрове, с предпочитания към отделните варианти на изображенията. Различното качество, точността и прецизността в изработката зависят от уменията на отделните майстори, а вероятно и от търсенето, както и от изискванията на пазара, за който са предназначени изделията.

Повечето от изследвачите са единодушни, че разглежданите токи са произведени във Византия, и то предимно в Източните ѝ провинции. Разпространяват се сред народите, които през ранното средновековие попадат във византийския културен кръг. По отношение на представените примери, открити в унгарски гробове по земите на Средния Дунав, може да се предположи, че са стигнали дотам чрез посредничеството на България<sup>55</sup>, която в началото на X в. е под силно византийско културно влияние. Възможно е да са попаднали там и като плячка в резултат от многобройните унгарски походи в Южна и Централна Европа след 899 г. до битката при Лех през 955 г.<sup>56</sup> Все пак не може категорично да се отрече и българското производство на някои от разглежданите токи, въпреки че досега у нас не са открити калъпи за отливането им. За пример може да послужи тока № 2, която



има много добре изразен дефект, получен при отливането. В левия долен край на плочката е запазен плосък издатък, който би трябвало да има формата на малък цилиндър с дупчица за оста на шарнира. Плочката явно е бракувана. Вероятно поради недостиг на метал гнездото на кальпа не е било изцяло запълнено и не се е получила желаната форма. Освен това по-горе споменах за една тока, открита при с. Надарево. Може да се предположи, че тя е произведена там. От друга страна, тя е със счупена рама, което може да означава, че е използвана като материал за претопяване. Вече сме споменавали, че много често е трудно да се определи мястото на производство на ранносредновековните паметници поради факта, че са изпълнени с еднаква техника и по общи образци в рамките на един изобразителен стил в металопластиката на народите, попаднали в сферата на византийския културен кръг.

Токите от разглеждания вид имат сравнително широки хронологични граници на разпространение и едва ли могат да се датират общо в рамките на един-два века. За долна граница може да се приеме токата от гробната находка от базиликата при Кастро Тигани на о. Самос. Датирана е в края на VIII в. и вероятно бележи появата на този вид токи. Горната граница на разпространение показва токата от базиликата при Лаурион в Атика, датирана е в края на XII – началото на XIII в. с монети на английския крал Йоан I Безземни<sup>57</sup>. В пласт от XII в. е открита и една тока от Коринт, но е отнесена по аналогия към X в.<sup>58</sup> Това обаче са единични екземпляри, които бележат началото и края на разпространение на разглеждания вид токи. При всички случаи те са много разпространени след края на IX в. и предимно през X в. Подобна датировка е обоснована от повечето представени тук примери, открити в добре датирани пластове и гробове, чиято датировка не излиза извън границата на X в.<sup>59</sup> Подобно мнение изказва и М. Шулце по отношение на някои малоазийски токи<sup>60</sup>.

Смятам, че повечето от откритите у нас токи с трапецовидна плочка и изображения на реални и фантастични животни едва ли са местна изработка. По-скоро те са произведения на византийски ателиета, произвеждали накити за задоволяване на силно разпространената по долнодунавските земи след края на IX в. до първите десетилетия на XI в. мода на богати коланни гарнитури с орнаменти от т. нар. нов византийски стил. Представените примери недвусмислено показват, че невинаги грубата изработка със схематични, силно стилизирани изображения означава, че памет-



ниците са реплики на по-качествени чужди образци. Факт е, че засега от българските земи са известни само токи с изображения на лъвове и фантастични животни. Вероятно това не е плод на някаква случайност, а има дълбок смисъл. Тези изображения са били познати, разбираеми и са изпълнявали точно своето основно предназначение – силни апотропеи, предпазващи от злите сили.

## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Чаллань, Д. Памятники византийского металлообрабатывающего искусство. – Acta Antiqua, II, 1954, с. 311–344.

<sup>2</sup> Vinski, Z. O kasnim bizantskim kopčama l o putanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama. – Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu, VIII, 3, 1974, с. 60–61; Schulze, M. Nauerwerbungen für Samlungen. – Jahrbuch des Römisch – Germanischen Zentralmuseums Mainz, 32, 1985, S. 732, Abb. 43<sup>8,9,12</sup>; JRGZM, 36, 2, 1989, S. 787, Abb. 77<sup>2,3</sup>, 78<sup>4,6</sup>; Ковалевская, В. Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки. – САИ, вып. Е1–2, с. 22, табл. VII<sup>4,5</sup>.

<sup>3</sup> Станчев, Ст. Материали от Дворцовия център в Плиска. – ИАИ, XXII, 1960, с. 30, обр. 3<sup>10</sup>, 18<sup>4</sup>. Там на с. 61 се съобщава за още една аналогична тока, открита през 1935 г.; Мавродинов, Н. Старобългарско изкуство. С., 1959, с. 23, обр. 272.

<sup>4</sup> Аладжов, Ж. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. – Археология, XXIII, 4, 1981, с. 22, обр. 1, 2; Boucle avec representations rares de Veliki Preslav. – ИАИ, XXXVIII, 1994, с. 81–83.

<sup>5</sup> Аладжов, Д. Археологически данни за средновековния град Констанция. – В: Сб. Преслав, 4, 1993, с. 299, обр. 7<sup>1–3</sup>.

<sup>6</sup> Джингов, Г. Археологически изследвания в западната част на укрепеното селище при Стърмен (сектори I, III, V, VI). – РП, VII, 1982, с. 57, обр. 60<sup>2</sup>, 61.

<sup>7</sup> Дончева-Петкова, Л. Средновековно селище при с. Одърци, Толбухински окръг. – ИНМВ, 17 (32), 1981, с. 25, табл. III<sub>1</sub>.

<sup>8</sup> Инкова, В. Благородна патина с почвен произход върху произведения от мед и медни сплави. – МПК, 2–3, 1974, с. 102–109, обр. 3<sub>6</sub>.

<sup>9</sup> Момчилов, Д. Две бронзови токи с животински изображения от Карнобатския музей. – Археология, XXXIII, 2, 1991, с. 47, обр. 1, 2.

<sup>10</sup> Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI – XI в. С., 1965, с. 107, обр. 80. Там се съобщава за още една тока с квадратна форма и повредена украса, която би могла да бъде от разглеждания вид.

<sup>11</sup> Манова, Е. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. – Археология, V, 3, 1963, с. 77, обр. 5.

<sup>12</sup> Аладжов, Ж. Токи..., с. 22, 26, обр. 1, 2, 3.



- <sup>13</sup> Пак там, с. 22, обр. 1.
- <sup>14</sup> Станчев, Ст. Цит. съч.; Мавродинов, Н. Цит. съч.; La Bulgare médiévale. Art et civilisation. Paris, 1980, № 118.
- <sup>15</sup> Джингов, Г. Цит. съч.
- <sup>16</sup> Аладжов, Д. Цит. съч., обр. 7<sup>3</sup>.
- <sup>17</sup> Schulze, M. Op. cit., S. 733, Abb. 44<sup>6</sup>.
- <sup>18</sup> Davidsson, G. Corint, XII. The Minor Object, p. 268, 115<sup>2215</sup>.
- <sup>19</sup> Vinski, Z. Op. cit., s. 58, tabl. II<sup>2,4,1</sup>.
- <sup>20</sup> Mesterházy, K. Bizánci és balkáni eredetű tárgyaita a 10. – 11. századi magyar sirlelekben. – XLI, 1990, 114, 1. ábra<sup>1,2,5,6</sup>.
- <sup>21</sup> Ibidem, 1. ábra<sup>4</sup>; Мавродинов, Н. Цит. съч. с. 232, обр. 271<sup>6</sup>; Davidsson, G. Op. cit., pl. 115<sup>2218</sup>.
- <sup>22</sup> Орлов, Р. Зоображення звірів на византийських пряжках X ст. – Археологія, 11, с. 87, рис. 2<sup>1,2</sup>.
- <sup>23</sup> Schulze, M. Op. cit., S. 733, Abb. 44<sup>9</sup>.
- <sup>24</sup> Момчилов, Д. Цит. съч., с. 48, обр. 2.
- <sup>25</sup> Schulze, M. Op. cit., S. 733, Abb. 44<sup>8</sup>.
- <sup>26</sup> Davidsson, G. Op. cit., p. 268, pl. 115<sup>2213,2214</sup>.
- <sup>27</sup> Vinski, Z. Op. cit., s. 62, tabl. II<sup>8,11</sup>; Davidsson, G. Op. cit., p. 268.
- <sup>28</sup> Mesterházy, K. Op. cit., 1. ábra<sup>3</sup>.
- <sup>29</sup> Nauerwerbungen für die Sammlungen. – JRGZM, 38, 2, S. 819, Abb. 43.
- <sup>30</sup> Marschak, B. Silberschätze des Orients. Leipzig, 1986, S. 429, Abb. 24.
- <sup>31</sup> Ibidem, S. 439, Abb. 129.
- <sup>32</sup> Аладжов, Д. Цит. съч., с. 299, обр. 7<sup>1</sup>.
- <sup>33</sup> Момчилов, Д. Цит. съч., с. 47–48, обр. 1.
- <sup>34</sup> Инкова, В. Цит. съч., обр. 3 б.
- <sup>35</sup> Mesterházy, K. Op. cit., 114, 2. ábra.
- <sup>36</sup> Тоčík, A. Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei, I. – SIA, XIX – 1, 1971, S. 209, Taf. LX 20; Mesterházy, K. Op. cit., 114, 3. ábra.
- <sup>37</sup> ИМ – Търговище, инв. № 4271. Благодаря на колегата А. Конаклиев за предоставената информация и възможността да се запозная с находките от с. Надарево.
- <sup>38</sup> Петкова-Дончева, Л. Цит. съч.; Крилати коне върху ранносредновековни паметници от България. – Векове, IX, 3, 1980, с. 39, обр. 2.
- <sup>39</sup> Schulze, M. Das ungarische Kriegergrab von Aspres – lés – Korps. – JRGZM, 31, 1984, S. 484–485, Abb. 10 A.
- <sup>40</sup> Schulze, M. Nauerwerbungen..., S. 732, Abb. 44<sup>2</sup>; Vinski, Z. Op. cit., s. 58, 61, tabl. I<sup>1-7</sup>.
- <sup>41</sup> Орлов, Р. Цит. съч., с. 87–88, рис. 2<sup>4,5</sup>.
- <sup>42</sup> За семантиката на лъва вж. Аладжов, Ж. Цит. съч., с. 24.
- <sup>43</sup> За семантиката на крилатите коне вж. Дончева-Петкова, Л. Крилати коне..., с. 4–41.



<sup>44</sup> **Божков, А.** Търновската средновековна художествена школа. С., 1985, с. 213.

<sup>45</sup> **Рашев, Р.** За сзическия лицев образ (по повод на някои коланни украси). – В: Сборник в памет на професор Ст. Ваклинов. С., 1984, с. 129–135; **Аладжов, Ж.** Цит. съч., с. 24–25; **Плетньов, В., В. Павлова.** Ранно-средновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – ИИМВ, 28 (43), 1992, с. 188 и посочената там литература.

<sup>46</sup> **Vinski, Z.** Op. cit., s. 59–61, tabl. I<sup>10</sup>, II<sup>12,13</sup>, III<sup>1,2</sup>

<sup>47</sup> **Аладжов, Ж.** Бронзови токи..., с. 25–26.

<sup>48</sup> **Станчев, Ст.** Цит. съч., с. 61.

<sup>49</sup> **Рашев, Р.** Българският колан през VIII – IX в. – ГНАМ, VIII, 1992, с. 243 сл.

<sup>50</sup> **Станилов, Ст.** Паметници на металопластиката от VIII–IX в. в България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2., 1991, с. 181–197; **Плетньов, В.** Ремъчни украси от VIII – IX в. от Североизточна България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. (под печат).

<sup>51</sup> **Плетньов, В., В. Павлова.** Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – ИИМВ, 30 (45), 1994 (под печат). Там са представени над 860 апликации от няколко десетки типа с многобройни паралели.

<sup>52</sup> **Alison – Frantz, M.** Byzantine Illuminated Ornament. – The Art Buletin, vol. XVI, 1, Princeton, 1934, p. 69–71; **Банк, А.** Прикладное изкуство Византии IX – XII вв. М., 1978, с. 6.

<sup>53</sup> **Момчилов, Д.** Цит. съч., с. 48.

<sup>54</sup> **Ž. Aladžov.** Boucle..., с. 82.

<sup>55</sup> **Плетньов, В., В. Павлова.** Ранносредновековни ремъчни накрайници..., с. 195; Ранносредновековни ремъчни апликации..., (под печат).

<sup>56</sup> **Schulze, M.** Das ungarische..., S. 473–480, Abb. 6–8.

<sup>57</sup> **Vinski, Z.** Op. cit., s. 72–73, бел. 127 и 128.

<sup>58</sup> **Davidsson, G.** Op. cit., № 2217.

<sup>59</sup> *Ibidem*, p. 268; **Mesterházy, K.** Op. cit., 114; Вж. тук бел. 5, 6, 9; Токата със “сенмурв” от Велики Преслав е открита с анонимни византийски монети от клас А–I от края на X в., вж. тук бел. 54.

<sup>60</sup> **Schulze, M.** Nauerwerbungen..., S. 733.





1



6



2



7



3



8



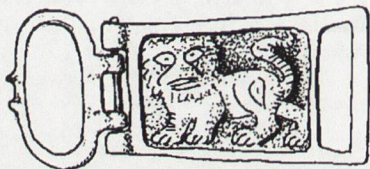
4



9



5



10

Таблица I. Токи с изображения на лъвове: 1, 2 – Варненско; 3, 4 – Добричко; 5 – Преслав (гроба на Мостич); 6 – Преслав; 7, 8 – Плиска; 9 – Стърмен; 10 – Констанция





11



17



12



18



13



19



14



20



15



21



16

Таблица II. Токи с изображения на лъвове: 11, 16 – Мала Азия; 12 – Коринт; 13 – Константинопол; 14 – Сиракуза; 15 – Солин; 17 – Сентльоринпуста; 18 – Тисаеньо; 19 – Тисабура; 20, 21 – Сирия



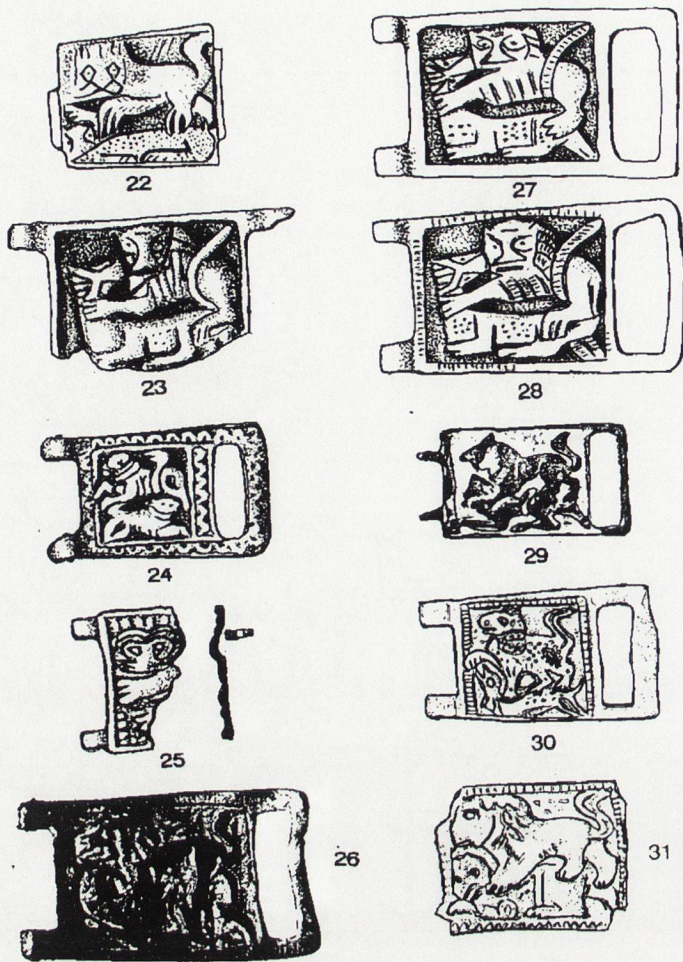
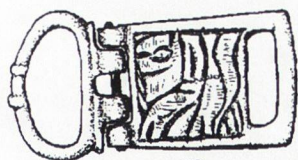


Таблица III. Токи със сцена терзание и борба: 22 – с. Камен (Добричко); 23–25 – Варненско; 26 – Карнобатски музей; 27 – Ракамаз; 28 – Западна Анатолия; 29 – Мала Азия; 30 – Коринт; 31 – Крета





32



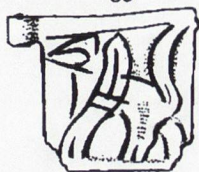
37



33



38



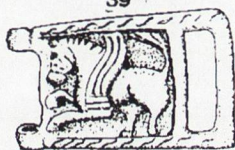
34



39



35



40



36



41

Таблица IV. Токи с изображения на крилати коне: 32 – Варненско; 33 – Констанция; 34 – Карнобатски музей; 35 – Ондрохово; 36 – Одърци; 37 – Криел; 38, 39 – Цариград; 40 – Солин; 41 – Сирия



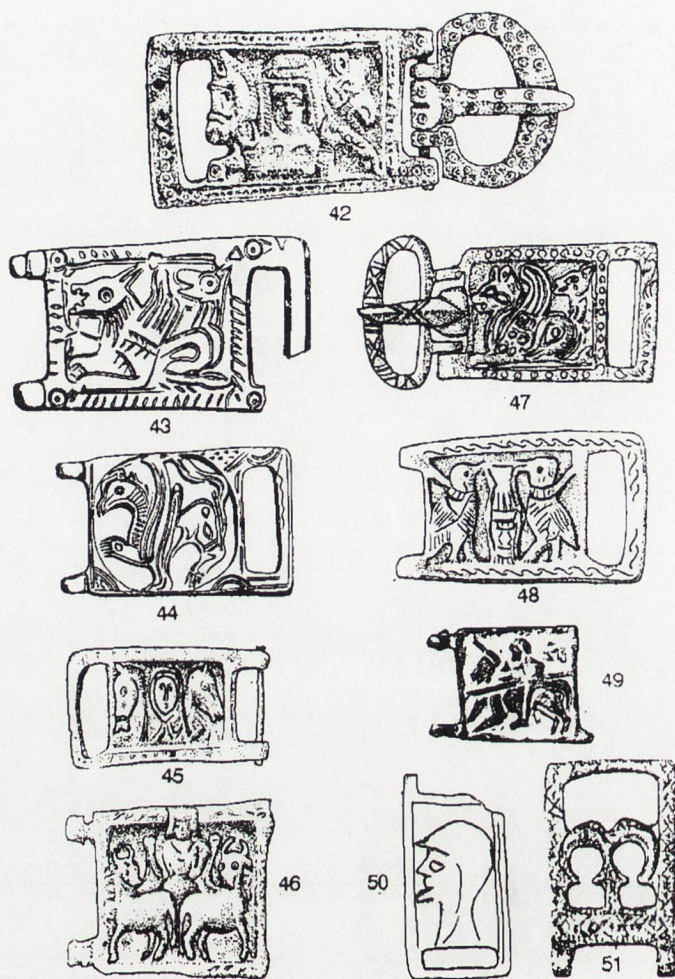


Таблица V. Токи с различни изображения: 42 – Кастро Тигани; 43,44 – Сирия; 45 – Константинопол; 46 – Крета; 47 – Херсонес; 48 – Таормина; 49, 50 – Мала Азия; 51 – Гюла